

MEĐUGENERACIJSKA DRUŠTVENA POKRETLJIVOST U SR SRBIJI

Uvodne napomene. Ovo saopštenje predstavlja prvi komentar rezultata istraživanja koje je sprovedeno krajem 1970. godine u Centru za sociološka istraživanja Instituta društvenih nauka u Beogradu. Istraživanje je pod naslovom „Društvena slojevitost i društvena pokretljivost“ sprovedeno samo na teritoriji SR Srbije, mada je bilo planirano da se sprovede na području čitave zemlje. Planirani obuhvat nije mogao da bude ostvaren usled ograničenosti raspoloživih finansijskih sredstava.

Istraživanje je, inače, bilo usmereno na postizanje tri najvažnija zadatka. Prvo, trebalo je snimiti presek strukture društva u Srbiji u momentu kada se navršavaju dve i po decenije njegovog posleratnog razvoja. Drugo, trebalo je opisati promene do kojih je došlo u tom periodu i preciznije odrediti obim različitih vidova društvenih pomeranja odnosno društvene pokretljivosti. I najzad, treće, istraživanje je zamišljeno kao pokušaj da se na osnovu dosadašnje usmerenosti društvene pokretljivosti naznače pravci i tipovi društvenih pomeranja u neposrednoj budućnosti.

Sadržaj i karakter istraživanja opredelio je i osnovna načela na kojima je zasnovan uzorak populacije koju je trebalo ispitati. Smatralo se da će njegovoj svrsi najbolje odgovarati tzv. prost slučajan uzorak koji će, polazeći od statističkog katastra SZS (popisni krugovi pripremljeni za popis stanovništva Jugoslavije 1971), obuhvatiti oko 1⁰/₀₀ starešina svih domaćinstava (muškaraca) u SR Srbiji. Tako je ispitano oko 2.600 starešina na području čitave Republike, i to 54 posto nastanjenih u gradskim i prigradskim, a 46 posto u seoskim naseljima. (Bliža obaveštenja o sadržaju i pretpostavkama istraživanja, kao i o karakteristikama primenjenog uzorka, mogu se naći u nacrtu projekta istraživanja, izdanje IDN, Beograd 1970.)

1. Napomene o teorijskom okviru za analizu podataka o međugeneracijskoj društvenoj pokretljivosti

U projektu istraživanja, društvena pokretljivost je određena kao promena položaja (mesta) pojedinca ili društvene grupe u datom sistemu društvene slojevitosti (strukture). Međugeneracijska pokretljivost je, pak, definisana kao ostvarena promena pomenutog položaja između dviju uzastopnih generacija (relacija otac-sin), čime je istovremeno opredeljena i vrsta proučavane pokretljivosti (individualna, a ne kolektivna).

Pošto se podaci o društvenoj pokretljivosti date globalne društvene organizacije uvek posmatraju u okviru određene teorije društvene slojevitosti, ovde o tome treba reći sledeće. Prvo, istraživanje je inspirisano onim teorijskim orijentacijama u savremenoj sociologiji koje su sklone da današnje društvo shvate kao složen funkcionalni sistem u dejstvu, sačinjen od međusobno povezanih i isprepletenih nizova društvenih uloga, nejednakih kako po sadržini tako i po značaju koji imaju za opstanak društvene organizacije u celini. Bez obzira kako se vrednuje značaj pojedinih vrsta društvenih uloga, bitno je istaći da se one u svakom istorijski poznatom društvu koncentrišu oko izvesnog broja *osnovnih* tipova društvene delatnosti, koje svoje najpotpunije empirijske korelate imaju u vršenju ove ili one vrste profesionalne delatnosti. Zbog toga je profesija, odnosno nizovi sličnih profesionalnih uloga, ključna analitička kategorija ovog istraživanja. Drugo, u istraživanju se pošlo od pretpostavke da se promena profesionalnog položaja pojedinaca ne može shvatiti kao njihovo-kretanje između društvenih grupa, slojeva, klasa itd., kao nekih realno postojećih društvenih oblika. Termini ove vrste imaju različiti smisao, što najčešće zavisi od teorijske i idejne predilekcije samog istraživača. Ali, sasvim je sigurno da ih oni koriste za označavanje različitih pojava, te za jedne, na primer termin „sloj“ se odnosi na realnu društvenu grupu, dok za druge on ima prevashodno značaj i smisao pomoćnog analitičkog oruda, apstraktne konstrukcije neophodne za preciznije istraživanje date društvene pojave. Čini se da je u istraživanju društvene pokretljivosti ovaj drugi pristup jedino opravdan i to je razlog da će ovde biti reči o kretanju pojedinaca i društvenih grupa između različitih *skupina, kategorija profesija*, a ne o promenama položaja unutar ili između različitih „klasa“, „slojeva“ i sl.

Konkretna analitička shema za proučavanje pravca i obima društvene pokretljivosti unutar SR Srbije data je u jednoj klasifikaciji zanimanja čiju osnovu čini stepen stručnosti, a delimično i vrsta i karakter društvene uloge u datom sistemu društvene organizacije. Pri izradi ove klasifikacije, dakle, pošlo se od pretpostavke da polaznu tačku socijalne diferencijacije u ovom društvu čine bar ove dve bitne oznake svake konkretne društvene uloge. S druge strane, nastojalo se da ova analitička shema bude što je moguće više slična onoj kojom se služi naša zvanična statistička služba prilikom popisa stanovništva. Jer, na osnovu te sheme izvedeno je 1960. godine do sada jedino istraživanje ove vrste u Jugoslaviji (vid. V. Milić, „Osvrt na društvenu pokretljivost u Jugoslaviji“, Statistička revija, 3–4 za 1960) koja može da posluži kao oslonac za poredenje rezultata o istoj pojavi u dvema različitim vremenskim tačkama.

Analitička shema primenjena u ovom istraživanju, kao što će se videti, nije se mogla primeniti u detaljnije raščlanjenom obliku s obzirom da je obuhvat izabranog uzorka iz razumljivih razloga morao biti što manji. Zbog toga je težište na utvrđivanju veličine i pravca pomeranja između nešto širih društvenih kategorija, skupina sličnih, ali ne istovetnih profesionalnih uloga.

Podaci o međugeneracijskoj društvenoj pokretljivosti mogu se u okviru pomenute sheme analizirati na dva načina. S jedne strane, pomeranja se mogu

posmatrati u relacijama nekoliko ključnih *područja* društvene delatnosti, a s druge u relacijama nešto detaljnije raščlanjenih *kategorija* profesija. U prvom slučaju naznačuju se samo glavne linije i pravci društvenih pomeranja, s ciljem da se otkriju i opišu one osnovne, granične barijere koje u svakom društvu postoje između nekoliko centralnih područja društvene aktivnosti i čije se savladavanje označava kao nesumnjiv društveni uspon odnosno pad. Uobičajeno je da se za prvo takvo područje vezuju manuelne društvene uloge u poljoprivredi, za drugo -- manuelna zanimanja van poljoprivrede, a za treće sva prevashodno nemanuelna zanimanja. U drugom slučaju, na području svake grane delatnosti razlikuje se nekoliko *podgrupa* manje ili više sličnih zanimanja po osnovu nekog bitnog obeležja koje služi kao kriterij razgraničenja. U ovom istraživanju, shodno obimu i vrsti prikupljenih obaveštenja, razlikuje se osam posebnih profesionalnih *podgrupa* i *kategorija*, koje omogućuju da se uoče vertikalna društveno-profesionalna pomeranja pojedinaca i grupa.

2. Glavni pravci međugeneracijske pokretljivosti

Prilikom utvrđivanja glavnih pravaca društvene pokretljivosti između dveju generacija neophodno je pre svega uočiti da li neka profesionalna kategorija u sadašnjoj generaciji (sin) uvećava svoj obim ili ga, pak, smanjuje. U slučaju našeg društva, kao što je opšte poznato, usled promena u osnovama društveno-ekonomskog sistema i intenzivne industrijalizacije i urbanizacije, došlo je do naglog i znatnog smanjenja relativnog udela poljoprivrednika u ukupnoj strukturi stanovništva. Ta pojava ima brojne posledice, a jedna od njih je svakako i masovno kretanje na liniji poljoprivreda -- nepoljoprivredne

Tabela 1.

Opšta međugeneracijska pokretljivost (Osnovne društvene kategorije) --SR Srbija, 1970 --

Zanimanje oca	Zanimanje ispitanika			Ukupno
	poljoprivrednici (1)	radnici zanatlije (2)	nemanuelni radnici (3)	
(1) Poljoprivrednici	46,2 667 95,6	30,6 442 57,6	23,2 335 52,3	100,0 1444 68,6
(2) Rad. -- zanatlije	5,7 23 3,3	60,4 243 31,7	33,9 136 21,2	100,0 402 19,1
(3) Nemanuel. radnici	3,0 8 1,1	31,6 82 10,7	65,4 170 26,5	100,0 260 12,3
S V E G A	33,2 698 100,0	36,4 767 100,0	30,4 641 100,0	100,0 2106 100,0

delatnosti. Intenzitet i pravac tih pomeranja najbolje se vidi iz donjih podataka kojima se ilustruje ukupna raspodela društvenih uloga (profesija) predstavnika dveju uzastopnih generacija.

Podaci ove tabele pokazuju da se društvo u okviru SR Srbije u toku poslednjih nekoliko decenija odlikuje veoma visokom pokretljivošću, pošto je bila pokretljiva gotovo polovina ispitanih starešina domaćinstava (tačnije 49 posto). Uzgred rečeno, to je znatno viša stopa od one koja je ustanovljena u pomenutoj analizi rezultata Probnog popisa stanovništva iz 1960. godine (u daljem tekstu: Probni popis) kada je ukupna pokretljivost popisanih lica iznad 20 godina starosti iznosila 37 posto. Drugo, kategorija poljoprivrednika se veoma značajno smanjila, odnosno više nego prepolovila, dok se radničko-zanatlijska kategorija u približno istom obimu povećala (tačnije za 90,8 posto), što znači udvostručila. Najveći porast, međutim, ima kategorija nemanuelnih radnika koja se uvećala skoro jedan i po puta (tačnije za 146,5 posto).

Značajna smanjenja, odnosno povećanja pojedinih društvenih kategorija bitno su uticala na stepen njihovog samoobnavljanja odnosno pokretljivosti, što je najočiglednije kod poljoprivrednika. Njihov postupak samoobnavljanja iznosi svega 46,2 što znači da se u sadašnjoj generaciji poljoprivrednika ne zadržava ni svako drugo lice poreklom sa sela. Zanimljivo je da je prilikom sprovođenja Probnog popisa 1960. godine stepen samoobnavljanja poljoprivrednika iznosio 63,8 posto. Iako je zbog primene posebnog metodološkog postupka prikupljanja podataka u toku Popisa obuhvaćeno znatno više „nepokretljivih“ poljoprivrednika (u obzir su uzete i osobe ženskog pola), ipak su razlike između utvrđenih koeficijenata ova dva istraživanja toliko velike da se može reći da je poslednja decenija donela možda najdublje socijalne transformacije seljaštva u čitavom posleratnom periodu. S druge strane, zanimljivo je da su indeksi samoobnavljanja ostalih dveju kategorija (manuelnih i nemanuelnih radnika) u oba istraživanja približno isti.

Razume se, ovako krupne društvene promene, do kojih je došlo uglavnom u periodu 1940–1970, nisu u podjednako meri „potresle“ sve generacije ispitanika, te se mora pretpostaviti da su one u mnogo jačem stepenu zahvatile pripadnike mlađih generacija. Analiza podataka, prikazanih u tabelama 1.1, 1.2 i 1.3, kao što će se videti, u punoj meri potvrđuje ovu pretpostavku.

Iako se razlikovanje pojedinih generacija može izvesti na različite načine, u ovom slučaju se nastojalo da ta podela bude što više uskladen sa pojedinim ključnim razvojnim etapama društva u Jugoslaviji. Tako su razlikovane tri generacije – starija (rođeni do 1915), srednja (rođeni od 1916–1930) i mlada (rođeni posle 1930). Prva generacija se odlikuje time što je svoju karijeru u najvećem broju slučajeva započela do rata od 1941. godine, što je bilo od velikog značaja za njen dalji društveni uspon. Srednja generacija, međutim, po pravilu profesionalnu karijeru započinje u godinama rata ili neposredno po njegovom svršetku, kada dolazi do fundamentalnih promena u osnovama društveno-ekonomskog i političkog sistema Jugoslavije. Mlada generacija, čiji su pripadnici u vreme istraživanja imali manje od 40 godina, odlikuje se time da se za profesionalnu aktivnost pripremila i u nju uključila u posleratnom periodu. Drugim rečima, ove tri generacije uslovno bi se mogle označiti popularnim terminima „predratna“, „ratna“ i „posleratna“.

Pokazalo se da je ovaj postupak povezivanja individualne biografije sa društvenom istorijom sasvim opravdan, jer se izvanredno očigledno pokazalo kako su obim i pravac društvene pokretljivosti tesno uslovljeni karakteristikama

društvene organizacije u čijim se okvirima vrši. Za ilustraciju neka posluže najpre postoci samoobnavljanja:

KATEGORIJA	Sve generacije	Starija	Srednja	Mlada
Poljoprivrednici	46,2	79,0	39,5	18,0
Radnici – zanatlije	60,4	58,4	55,7	58,0
Nemanuelni radnici	65,4	62,1	71,2	60,2

Dok je samoobnavljanje kategorija čiji se obim znatno povećao uglavnom ravnomerno u svim generacijama, dotle se postoci pojedinih generacija poljoprivrednika veoma značajno razlikuju, što znači da se masovno pokretanje seljaštva ka nepoljoprivrednim delatnostima uglavnom obavilo u toku poslednje dve decenije i posredstvom srednje i mlade generacije.

Tabela 1. 1. Generacija rođenih do 1915. godine

Kategorija	(1)	(2)	(3)	Ukupno
(1) Poljoprivred.	79,0 367 97,1	11,8 55 53,9	9,2 43 54,4	100,0 465 83,2
(2) Radn.–zanatlije	13,8 9 2,4	58,4 38 37,3	27,8 18 22,8	100,0 65 11,6
(3) Nemanuel. radnici	6,9 2 0,5	31,0 9 8,8	62,1 18 22,8	100,0 29 5,2
S V E G A	67,6 378 100,0	18,2 102 100,0	14,2 79 100,0	100,0 559 100,0

Tabela 1. 2. Generacija rođenih od 1916–1930. godine

(1) Poljoprivrednici	39,5 221 94,8	32,1 180 61,7	28,4 159 52,7	100,0 560 67,7
(2) Radn.–zanatlije	4,7 7 3,0	55,7 83 28,4	39,6 59 19,5	100,0 149 18,0
(3) Nemanuelni radnici	4,2 5 2,5	24,6 29 9,9	71,2 84 27,8	100,0 118 14,3
S V E G A	28,2 233 100,0	35,3 292 100,0	36,5 302 100,0	100,0 827 100,0

Tabela 1.3. Generacija rođenih posle 1930. godine

	18,0	48,4	33,6	100,0
(1) Poljoprivrednici	77	207	144	428
	90,6	59,0	52,2	60,1
	4,1	58,5	37,4	100,0
(2) Radn.—zandatije	7	100	64	171
	8,2	28,5	23,2	24,0
	0,9	38,9	60,2	100,0
(3) Nemanuel. radnici	1	44	68	113
	1,2	12,5	24,6	15,9
	11,9	49,3	38,8	100,0
SVEGA	85	351	276	712
	100,0	100,0	100,0	100,0

Ova pojava je, svakako, opšte poznata, ali tek u svetlu ovih podataka postaju mnogo jasnije granice njenog rasprostiranja u drugim društvenim kategorijama. Intenzivnije napuštanje ove kategorije započinje već u okviru srednje generacije, ali je za nju karakterističan prilično ravnomeran odliv kako u manuelnu tako i u nemanuelnu kategoriju. Ova pojava svakako potvrđuje jednu pretpostavku istaknutu u projektu istraživanja, prema kojoj su najviši društveni uspon u posleratnom periodu ostvarili pripadnici generacije rođenih između 1916–1930. godine, usled ondašnje veće raznovrsnosti kanala društvene pokretljivosti, labavosti njihovih institucionalnih okvira. Jer, već u sledećoj (mladoj) generaciji ovaj smer pokretljivosti biva u dobroj meri blokiran, naročito za pojedince poreklom iz poljoprivredničke grupe. Ovih poslednjih u okviru srednje generacije našlo se u radničkoj kategoriji 32,1 posto, a u mladoj – čak 48,4 posto. Znači, sa uzrastom menja se distanca pomeranja, mada ona u ovom slučaju nije prosta funkcija dužine radnog veka, odnosno godina starosti.

Treba uočiti još jedan zanimljiv smer pokretljivosti kod najmlade generacije u kategoriji nemanuelnih radnika. Naime, ona se tu nešto manje samoobnavlja i usled toga uočava jače pokretanje sinova nemanuelnih radnika prema radničko-zanatlijskoj kategoriji. To bi značilo da se u redovima mlade generacije jače ispoljavaju neki vidovi „silazne“ pokretljivosti, mada to ne mora da bude slučaj u mnogim konkretnim slučajevima. Verovatno da sinovi mnogih nižih (rutinskih) službenika prihvatanje različitih stručnih radničkih zanimanja ne doživljavaju kao društveni pad, već obrnuto. Zbog toga analiza podataka u okviru napred razlikovanih veoma opštih kategorija može da vodi pogrešnim zaključcima, pa bi na narednim stranicama društvena pomeranja trebalo posmatrati na društveno homogenijim i profesionalno određenijim skupinama.

3. Osobnosti društveno-profesionalne međugeneracijske pokretljivosti

Konkretna društvena dinamika, ostvarena u proteklim decenijama, postaje znatno očiglednija kada se raspodela društvenih položaja pripadnika dveju uzastopnih generacija posmatra u okviru detaljnije raščlanjene klasifi-

kacije zanimanja. U tabeli 2 podaci su prikazani pomoću takve detaljnije klasifikacije, te ona predstavlja i znatno pouzdaniji oslonac čitave analize međugeneracijske pokretljivosti u SR Srbiji. Razume se, razlikovane društveno-profesionalne podgrupe nisu takođe socijalno homogene, jer se zasnivaju na jednom manje-više formalnom kriterijumu (stepen stručnosti). Međutim, svakako da bi bilo dobro kada bi se pojedine podgrupe mogle da razlikuju i po nekim drugim osnovama, u kojima bi bio izražen bilo stepen društvene moći koji ostvaruje data društvena uloga, bilo razne društvene naknade od kojih zavisi društveni položaj pojedinca ili grupe. Pokazalo se da uvođenje ovih drugih kriterija znatno komplikuje čitav postupak prikazivanja društvene pokretljivosti i u konačnom rezultatu ne donosi očekivane prednosti. Na primer, uvođenje kriterija društvene moći dobilo bi puno opravdanje kada bi grupa vršilaca značajnih društvenih uloga bila masovnija, društveno uočljivija. Ali pošto to nije slučaj, u pravljenju anketnih snimaka ove vrste ona se usled svoje malobrojnosti izgubi, te na osnovu malog broja ispitanih slučajeva nije moguće vršiti bilo kakve analize niti donositi relevantne zaključke o bilo kojoj njenoj društvenoj osobenosti. A takav se slučaj upravo dogodio pri izboru uzorka za ovo istraživanje, usled čega se podgrupa rukovođećeg osoblja raznih profila „utopila“ u nešto masovniju podgrupu viših službenika.

Pored stepena stručnosti, u klasifikaciji profesionalnih podgrupa delimično je vođeno računa i o prirodi delatnosti tipičnoj za izvesno područje društvene delatnosti, iako se u tome kod svih podgrupa nije išlo dosledno do kraja. Zbog toga se te jedinice ne mogu smatrati realnim društvenim oblicima već samo neophodnim analitičkim konstrukcijama, pomoću kojih se u najopštijim crtama mogu da utvrde obim i pravac društvene pokretljivosti poređenjem zanimanja pripadnika dveju generacija. Da li i u kojoj meri one mogu biti oslonac za šira uopštavanja, treba pokazati u konkretnoj analizi raspoloživih podataka.

Već je pokazano da podgrupa *poljoprivrednika* u najvećoj meri utiče na ukupan obim i intenzitet društvenih pomeranja u ovom društvu. Ovde bi tu pojavu trebalo bliže analizirati. Prema podacima tabele 2 poljoprivrednici se u sadašnjoj generaciji približno podjednako kreću prema radničkim (28,4) i službeničkim zanimanjima (23,4), ali je zanimljivo da na području nemanuelnog rada relativno najčešće uspevaju da se domognu zanimanja srednjeg nivoa stručnosti. Masovno „odlivanje“ poljoprivrednika iz matične sredine, znači, praćeno je izvesnim teškoćama, naročito u slučajevima kada prevladavaju veće društvene distance. Ali, te prepreke nisu bile sasvim nesavladive, što ilustruju visoki postoci poljoprivrednika u sastavu svih, pa i nemanuelnih društvenih podgrupa. Svakako iznenaduje podatak da u formiranju najviše službeničke kategorije seljaštvo učestvuje čak sa 40 posto, budući da je taj postotak za ovu kategoriju u Probnom popisu iznosio svega 27,2. Iznenadenje je tim veće ako se ima u vidu da podaci školske statistike već niz godina pokazuju da se na našim univerzitetima ne školuje više od 20 posto studenata seljačkog porekla. Čini se da do ovih odstupanja dolazi usled načina na koji je biran uzorak za ovo istraživanje. Naime, s obzirom na znatno veću rasprostranjenost seosko-prigradskog tipa ekološke sredine u Srbiji, verovatno je uzorak zahvatio relativno veći broj nemanuelnih radnika sa tih područja, a poznato je da se ta područja odlikuju visokim učešćem poljoprivrednika u opštoj strukturi stanovništva.

Tabela 2.

Društveno-profesionalna međugeneracijska pokretljivost
(Glavne društveno-profesionalne podgrupe)
-SR Srbija, 1970 -

Poslednje zanimanje oca	poljoprivrednici	nekvalif. polukv. radnici	kvalif. i visoko kvalif. radnici	samos- talne zanat- lije	pomoćni i niži službenici	službeni- ci sa sred- njom i višom spremom	službeni- ci sa visokom spremom	Ukupno
(1) Poljoprivrednici	46,2 667 95,1	11,8 171 66,8	16,6 239 59,6	2,2 32 43,8	5,5 79 63,2	13,8 200 52,4	3,9 56 41,8	100,0 1444 68,5
(2) Nekvalifikovani i polukvalifikovani radnici	6,3 14 2,0	23,3 52 20,3	33,2 74 16,9	5,8 13 17,8	9,0 29 6,0	18,4 41 10,7	4,0 9 6,7	100,0 223 10,6
(3) Kvalifikovani i visoko kvalif. radnici	1,9 2 0,3	2,9 3 1,2	47,6 49 11,2	3,8 6 8,2	8,8 9 7,2	25,2 26 6,8	7,8 8 6,0	100,0 103 4,9
(4) Samostal. zanatlije	9,2 7 1,0	15,8 12 4,7	26,3 20 4,6	18,4 14 19,2	1,3 1 0,8	21,1 16 4,2	7,9 6 4,5	100,0 76 3,6
(4a) Trgov. i slični	6,5 4 0,6	4,8 3 1,2	29,0 18 4,1	1,6 1 1,4	8,1 5 4,0	33,9 21 5,5	16,1 10 7,5	100,0 62 3,0
(5) Pomoćni i niži službenici	4,1 3 0,4	13,5 10 3,9	28,4 21 4,8	4,1 3 4,1	6,7 5 4,0	31,1 23 6,0	12,1 9 6,7	100,0 74 3,5
(6) Služben. sa sred. i višom spremom	0,9 1 0,1	2,8 3 1,2	15,6 16 3,6	3,7 4 5,5	3,7 4 3,2	48,6 52 13,6	25,3 27 20,1	100,0 107 5,1
(7) Služb. sa visokom spremom	-	11,8 2 0,7	5,9 1 0,2	-	11,8 2 1,6	17,6 3 0,8	52,9 9 6,7	100,0 17 0,8
S V E G A	33,0 698 100,0	12,0 256 100,0	21,6 438 100,0	3,3 73 100,0	5,8 125 100,0	18,1 382 100,0	6,2 134 100,0	100,0 2106 100,0

U čitavom posleratnom periodu masovno premeštanje seljaka iz sela u grad, odnosno pomeranje od poljoprivredne ka nepoljoprivrednim delatnostima nije bilo kanalisano i usmeravano određenim mehanizmima društvene selekcije, već se ostvarivalo na manje ili više stihijan način. Jedna od neposrednih posledica ovakvog stihijskog delovanja postojećih mehanizama društvene selekcije jeste nastanak društvene podgrupe koju ovde označavamo terminom *nestručni* radnici, a koja obuhvata lica bez ili sa minimalnim stručnim kvalifikacijama za posao kojim se bave. U dosadašnjim istraživanjima ova podgrupa je obeležavana kao društveno nejpokretljivija budući da su u njoj privremeno utočište nalazile sa sela jednom pokrenute mase poljoprivrednika, na putu njihovog daljeg socijalnog uspona. Tu činjenicu potvrđuje podatak da ova radnička podgrupa ima jedan od najnižih postotaka samoobnavljanja (svoga 23,3). Zato ona svoje osnovne napore usmerava na traženje mogućnosti za društveno napredovanje u dva pravca. S jedne strane, svaki treći radnik poreklom iz ove podgrupe uspeva da stekne višu kvalifikaciju i u sadašnjoj generaciji makar minimalno poboljša svoj opšti društveni status, dok, s druge strane, takode svakom trećem licu polazi za rukom da savlada barijeru između područja manuelnog i nemanuelnog rada i situira se pretežno u službeničkoj podgrupi srednjeg nivoa. Pokretljivost u suprotnom pravcu („silazna“) je minimalna, jer se svega 6,3 posto lica poreklom iz ove podgrupe nalazi među današnjim poljoprivrednicima, što znači da za njih nema povratka na početnu društvenu poziciju.

Veoma izrazita pokretljivost nestručnih radnika utiče u priličnoj meri na društveni sastav ostalih društveno-profesionalnih grupa. Jer, posle poljoprivrednika, nijedna grupa nema tako visoko relativno učešće u sastavu ostalih kategorija. Tako iz nje vodi poreklo 17,8 posto samostalnih zanatlija, 16 posto nižih i 6,7 posto viših službenika. Od ove pravilnosti odstupaju jedino postoci odliva dveju grupa: nekadašnjeg sitnog i srednjeg građanstva u formiranju sastava grupe službenika najvišeg nivoa, a isto tako i nekadašnjeg srednjeg činovništva, što je sasvim razumljivo ako se ima u vidu tradicionalna sklonost nižih i srednjih kategorija službenika ka društvenom avanzovanju putem savladivanja viših stepenica činovničke hijerarhije.

Napred opisane osobenosti podgrupe nestručnih radnika nameću više pitanja koja bi trebalo imati u vidu u toku dalje analize podataka ovog istraživanja. Pre svega, treba utvrditi bitnu determinantu privremenosti njenog društvenog položaja i pokazati u kojoj meri je ona posledica poznatog „polutanstva“ seljaka-radnika zaposlenog van poljoprivrede i kako on uspeva već u sledećoj generaciji, pre svega putem školovanja dece, da značajno utiče na prolaznost statusa čitave svoje grupe.

Inače, ova društvena podgrupa u izvesnom pogledu znači anahronizam, jedan društveno i ekonomski teško shvatljiv međučlan u mehanizmu društvene selekcije i raspodele društvenih uloga. Ona je očigledna posledica stihijnosti i neracionalnosti politike zapošljavanja van poljoprivrede u toku nekoliko poslednjih decenija. Popularno rečeno, umesto najčešće praktikovanog modela društvene selekcije, izraženog u relacijama „njiva fabrika kancelarija“, koji je idealan tipski model društvenog uspona ove brojne društvene podgrupe u minulom periodu, mogao se odabrati mnogo jednostavniji put izražen u relaciji „škola fabrika“, odnosno „škola kancelarija“. Prvom modelu mogli su se prilagoditi samo pojedinci sa određenim društvenim obeležjima, te njegovo potpuno ostvarivanje na masovnoj osnovi i nije bilo moguće. Primena drugog modela, na znatno široj društvenoj osnovi uglavnom je izostala, što se pravdalo nemogućnošću brže izmene strukture profesionalnog školovanja, otporima

tradicionalnog sistema školstva i naročito odsustvom preduslova za približavanje (u socijalnom i ekološkom smislu) postojeće školske mreže najjačim vrelima potencijalnih stručnih kadrova za sve grane društvene delatnosti. Zato je i danas svaki treći radnik bez potrebnih ili sa minimalnim stručnim kvalifikacijama i radikalniji zaokret na ovom planu nije moguć bez izmene postojećih mehanizama društvene selekcije za ključne društvene uloge u oblasti neposredne materijalne proizvodnje.

Promena kvalifikacijskog sastava radništva ne zavisi jedino od stepena pritanja stručno osposobljenih generacija mladih radnika poreklom iz drugih društvenih grupa, već i od stope po kojoj se ono obnavlja iz sopstvenih redova. Reč je, dakle, o dinamici i stepenu samoobnavljanja *stručnog* radništva (kvalifikovanih i visokokvalifikovanih radnika). U jednoj ranijoj prilici, pisac ovih redova je, ukazujući na činjenicu da je proces socijalne homogenizacije i kristalizacije radništva u Jugoslaviji tek u začetku, izrazio nadu da će on biti znatno brži u deceniji 1960–1970. godina, koja će označiti početak postojanja i delovanja moderne radničke klase. (Vid. „Osvrt na strukturalne promene jugoslovenskog društva“, Beograd, 1967). U svetlu podataka ovog istraživanja, čini se da takva nadanja nisu bila neosnovana. Naime, prema istraživanju iz 1960. godine glavna radnička grupa (KV i VKV radnici) imala je koeficijent samoobnavljanja koji je iznosio 36,9 posto, dok u ovom istraživanju on iznosi 47,6 posto, što predstavlja priličnu razliku. Ovde nije mesto za detaljnije raspravljanje o značenju ovog koeficijenta (da li je visok ili nizak), već je dovoljno istaći da on spada u najviše, pošto se u nešto većem stepenu u novije vreme samoobnavljaju jedino još srednji i viši službenici.

Prema tome, očigledno je da se osnovna radnička grupa u proteklom periodu samoobnavljala bržim tempom i taj podatak se svakako može uzeti kao jedan od pokazatelja postepene, ali neosporno već prilično poodmakle socijalne homogenizacije ove kategorije u celini. Zanimljivo je da se postoci odliva stručnog i nestručnog radništva u druge profesionalne grupe ne razlikuju mnogo u korist prvog, iako je prilikom pomeranja na liniji manuelni–nemanuelni rad pred nestručnim radnicima stajala jedna stepenica više. To bi se moglo objasniti pre svega izrazito nepovoljnim položajem ove radničke grupe u društvenoj strukturi, koji je svakako uticao na udvostručavanje njihovih napora u pogledu stvaranja mogućnosti za napuštanje matične sredine već u prvoj generaciji, uglavnom putem školovanja. Zbog toga su obim i pravci pokretljivosti obeju radničkih grupa dosta slični, iako bi se moglo očekivati da stručni radnici budu znatno pokretljiviji od nestručnih radnika, pa se može zaključiti da se unutar ove kategorije u poslednje vreme vrši, s jedne strane, socijalna homogenizacija, a s druge strane, smanjuje njen relativni udeo u formiranju drugih podgrupa nemanuelnih radnika i inteligencije.

Samostalne zanatlije svojom malobrojnošću predstavljaju i u ovom istraživanju marginalnu društvenu grupu koja, međutim, pokazuje mnoge specifičnosti u pogledu društvene pokretljivosti. Ona ima jedan od najnižih postotaka samoobnavljanja (18,4), ali se ne bi moglo reći da je on posledica većeg smanjenja obima grupe u sadašnjoj generaciji, kao što je to slučaj kod poljoprivrednika, te se ova činjenica ne može uzeti kao eventualan uzorak izrazito visokog stepena pokretljivosti ove grupe. Po svemu sudeći, u njoj je poslednjih decenija došlo do jačih pomeranja u dva pravca; s jedne strane, u prvim godinama obim grupe je drastično smanjen odlivom u oba pravca (jer visoke postotke ima kako u glavnoj radničkoj, tako i u srednjoj i višoj službeničkoj grupi), a s druge strane, u poslednjoj deceniji došlo je do obnove njenog sastava novim licima, pripadnicima pre svega grupa stručnih radnika.

Tek detaljnije analize unutargeneracijske pokretljivosti treba da pokažu da li je poslednjih godina učestala pojava vraćanja nekadašnjih zanatlija prvobitnom zanimanju usled povećane konjunktura nekih zanatsko-uslužnih delatnosti. Inače se može reći da je grupa samostalnih zanatlija mnogim svojim strukturalnim karakteristikama, pa i načinom i obimom društvenog pomeranja, veoma slična osnovnoj radničkoj grupi.

Grupa *trgovaca* (i sličnih zanimanja) ne postoji u sadašnjoj društveno-profesionalnoj strukturi, jer je sticajem društveno-istorijskih okolnosti bila prinuđena da bude „apsolutno“ društveno pokretljiva. Generacija direktnih naslednika ove podgrupe nekadašnjeg srednjeg i sitnog gradanstva relativno brzo se uključila u kategoriju nemanuelnih radnika (58,1 posto), ali se izvestan broj, skoro jedna trećina, verovatno kretala i silaznim pravcem na lestvici društvene hijerarhije, budući da je morala da se prihvati radničkih i delimično nižih službeničkih zanimanja. Teško je reći da li je u ovom slučaju grupa to doživela kao društveni pad, jer je verovatno u pitanju ekonomski najslabija grupacija koja se u pogledu društvenog položaja nije mnogo razlikovala od nekih kategorija samostalnih zanatlija. Usled ovoga svakako je došlo do pojave ravnomernog učešća obeju ovih društvenih grupa u formiranju sadašnjeg sastava stručnog radništva.

Pomoćni i niži službenici mnogim svojim karakteristikama predstavljaju jednu od najinteresantnijih društvenih grupa. U posleratnom periodu njihov broj se udvostručio, ali uglavnom zahvaljujući prilivu iz manuelne i poljoprivredničke kategorije (87,2 posto). Njihova stopa samoobnavljanja je zato neverovatno niska (6,7 posto), neuporedivo niža i od inače prilično niskih stopa zabeleženih kod nestručnih radnika i samostalnih zanatlija. Njen položaj u društvenoj strukturi je svakako veoma nezavidan, te se kao i niža radnička grupa neznatno samoobnavlja, i predstavlja privremeno „utočište“ za pojedince koji su u posleratnom periodu u svojim matičnim sredinama iz raznih razloga bili socijalno deklasirani. Najbolji pokazatelj njenog nepovoljnog društvenog položaja u prethodnoj generaciji jeste podatak što je više od polovine njenih naslednika prešlo u nemanuelna zanimanja (61,9). S druge strane, nisu ostali bez uspeha ni njenih napori da se domogne nešto povoljnije društvene pozicije prelaskom u srednju odnosno višu službeničku grupu, u kojima se zajedno nalazi 42,2 posto njenih naslednika. Nema sumnje da će ova nemanuelna podgrupa već u narednoj deceniji znatno usporiti povećanje svog obima i početi postepeno da nestaje kao poseban segment društvene strukture. Do toga će svakako doći u momentu kada bude oslabio pritisak na ovu vrstu zanimanja, koji je u proteklm decenijama vršen iz redova siromašnih poljoprivrednika i nekvalifikovanih radnika, čiji sinovi danas čine gotovo 80 posto njenog sastava.

Retko je koja nemanuelna podgrupa u proteklm decenijama zabeležila tako veliki porast kao *službenici srednjeg nivoa*, jer se njihov broj, prema podacima ovog istraživanja, gotovo učtverostručio, ali je i pored toga došlo do značajnog samoobnavljanja grupe (48,6 posto), pošto je socijalni uspon u pravcu više službeničke podgrupe bio moguć samo za jedan manji broj njihovih naslednika, približno svakog četvrtog. Odliv iz ove podgrupe bio je neznatno jači u grupu stručnih radnika, ali i pored toga njenih 15 posto čine samo 3,6 posto sadašnjeg sastava stručne radničke grupe. Inače, sadašnji socijalni sastav srednjih službenika čine uglavnom lica poreklom iz nemanuelnih društvenih slojeva (64,1 posto), i taj podatak je najbolji pokazatelj intenzivnog porasta ove društvene grupe u posleratnom periodu. Zanimljivo je da je gotovo isti postotak udela manuelnih slojeva u strukturi srednjih službenika zabeležen i pre deset godina prilikom Probnog popisa.

Najzad, evo i društvene grupe sa najvišim koeficijentom samoobnavljanja zabeleženim u ovom istraživanju. Reč je o grupi *službenika sa visokom spremom* koja reprezentuje sloj inteligencije u širem smislu. I ova nemanuelna podgrupa odlikuje se visokom stopom priraštaja, ali verovatno ne tolikim koliki bi mogao da bude na osnovu dobijenih podataka. Bitno je ovde istaći da se grupa visokih službenika, odnosno inteligencije u poslednje vreme veoma intenzivno samoobnavlja, jer se drukčije ne može protumačiti činjenica da je njen koeficijent samoobnavljanja pre deset godina iznosio svega 26.7 a danas je dvostruko veći (52.9 posto). U svetlu ovog podatka potpuno osnovane pretpostavke o sve većoj socijalnoj zatvorenosti naše inteligencije, koja se najčešće dokazuje podacima o socijalnom sastavu studenata. Za sada opasnost od potpunijeg zatvaranja nije tako velika s obzirom da je još uvijek veliki priliv iz nižih društvenih grupa (pre svega seljaštva i radništva), ali ukoliko u narednoj deceniji taj priliv bude znatno usporen, a s druge strane pojačano njeno samoobnavljanje, svakako treba očekivati da inteligencija značajno izmeni svoj socijalni sastav i time u pogledu društvenog porekla još više udalji od ostalih nižih društvenih slojeva.

4. Zaključne napomene

Već prvi pokušaj da se na osnovu nekoliko najjednostavnijih postupaka ustanove obim i glavni pravci društvene pokretljivosti ukazuje niz opštih pravilnosti međugeneracijskih društvenih pomeranja u SR Srbiji u toku nekoliko poslednjih decenija. Ako se imaju u vidu jedini nalazi o intenzitetu samoobnavljanja pojedinih društvenih profesionalnih kategorija lako se dolazi do zaključka da se one u pogledu pokretljivosti mogu podeliti u dve grupe. S jedne strane, u strukturi društva SR Srbije ima nekoliko grupa koje se prilično intenzivno samoobnavljaju - kao što su najviši službenici (inteligencija), službenici srednjeg nivoa i stručni radnici (čija se stopa kreće oko 50 posto). Sličnu stopu samoobnavljanja imaju i poljoprivrednici. Međutim postoji i jedna skupina društvenih grupa (nestručni radnici, samostalne zanatlije i niži službenici) čiji su postoci samoobnavljanja neuporedivo niži (iznose od 7--23 posto). Smisao ovih i drugih nalaza jeste u tome da bi odgovore na pitanja zbog čega je u ovom društvu u posleratnom periodu došlo do relativno velikog obima ukupnih društvenih pomeranja trebalo potražiti upravo u analizi strukturalnih karakteristika ove poslednje skupine društvenih grupa.